

MONTSERRAT BARNIOL LÓPEZ

montsebarniol@gmail.com

Núvols, capes i *transfretacions* o el viatge com a forma de prodigi. Tradicions textuais i iconogràfiques del viatge de sant Antoni Abat a Barcelona*

Resum: La *Legenda mirabilis*, traduïda de l'àrab pel dominicà Alfonso Buenhombre el 1341, narra el prodigiós viatge de sant Antoni Abat a Barcelona. Juntament amb altres fets admirables del sant, el relat explica com l'eremita va arribar a la ciutat comtal des del desert de Tebes, travessant el Mediterrani en un núvol brillant que miraculosament li envià el Senyor. El prodigi entronca amb una tradició tant bíblica com hagiogràfica prou sòlida, i, amb les pertinents variacions, als darrers segles medievals continua atribuint-se a diversos sants.

L'espectacularitat de núvols, capes i altres sorprenents mitjans de transport, així com de les *transfretacions* pròpiament dites, ens convida a aprofundir en la gènesi, la tradició i la traducció visual del miracle. L'article proposa un recorregut per diferents relats hagiogràfics, textuais i visuals, per veure com el viatge miraculós es perfila no només com un lloc (més o menys) comú en el llegendari dels sants, amb totes les seves implicacions, sinó també com una forma més de prodigi.

Paraules clau: hagiografia, prodigis, culte als sants, sant Antoni Abat.

Abstract: The *Legenda mirabilis*, translated from the Arabic by the Dominican Alfonso Buenhombre in 1341, recounts the prodigy of Saint Anthony the Abbot's journey to Barcelona. Together with other admirable episodes, the narrative explains how the hermit travelled from the Thebaid desert to Barcelona, crossing the Mediterranean on a shining cloud sent by the Lord. This prodigy is part of a firmly established Biblical and hagiographical tradition and, with the corresponding variations, went on to be attributed to several saints during the Late Middle Ages.

The spectacularity of clouds, cloaks and other surprising means of transport, as well as that of the *transfretations* themselves, invites us to probe more deeply into the origin, tradition and visual representation of the miracle. This article takes the reader through different hagiographical narratives, both textual and visual, to show how the miraculous journey appears not only as a *topos* (to a greater or lesser degree) in the legendary of the saints, with all that implies, but also as another form of prodigy.

Keywords: hagiography, prodigy, worship of the saints, Saint Anthony the Abbot.

* Aquest estudi s'ha dut a terme en el marc del projecte «Movilidad y transferencia artística en el Mediterráneo medieval (1187-1388): artistas, modelos y objetos» (MICINN: HAR2015-63883-P; IP: Manuel Castiñeiras).

El llegendari de sant Antoni Abat, com el de tants altres sants, és, sens dubte, un terreny ben adobat per a les formes del prodigi. Els nous relats medievals dedicats al sant (bàsicament, els que narren els trasllats del cos del sant, la *Llegenda de Patres* i la *Llegenda mirabilis*),¹ que n'engruixiren considerablement el llegendari, van acabar de perfilar la polièdrica «santedat» antoniana: de l'eremita exemplar al líder monàstic, sense oblidar-se, és clar, de la seva capacitat de protagonitzar miracles. Proposo aquí fixar-nos en un d'aquests prodigis antonians: el viatge en núvol des del desert a Barcelona,² narrat a la *Llegenda mirabilis* (o *Llegenda àrab*), un relat traduït de l'àrab el 1341 pel dominicà Alfonso Buenhombre i àmpliament difós a Occident.³

El viatge de sant Antoni: *Ad ciuitatem Barchilonie in nube subito mirabiliter translatus est*⁴

Narra la *Llegenda mirabilis* com, fugits d'Egipte, els dimonis van arribar a regions occidentals. A la ciutat de Barcelona en turmentaven els habitants, entre els quals els fills i l'esposa del monarca. El rei, desesperat i aconsellat pel prebost Andreu, va reunir una comitiva per anar a cercar sant Antoni al desert i demanar-li la intercessió a favor dels barcelonins. Quan el sant es disposava a viatjar a Catalunya, s'esdevingué el prodigi: el Senyor li envià un núvol lluminós, va pujar-hi i, aquella mateixa nit, va arribar a Barcelona. Com era d'esperar, a la ciutat se succeïren els miracles de sant Antoni, entre els quals el famós guariment d'un garrí que havia nascut cec i sense les potes del davant i l'alliberament dels dimonis de l'esposa i el fill del monarca.

La *transfretació* miraculosa de sant Antoni no es va traduir mai visualment en els cicles hagiogràfics medievals catalans dedicats al sant, o almenys no en tenim constància. Sí que l'inclou, com passa amb la gran majoria d'escenes antonianes, el manuscrit de La Valletta (Biblioteca Nacional de Malta, ms. 1) (fig. 1), una vida del sant, il·lustrada amb més de dues-centes miniatures, que Guigue Robert de Tullins, gran prior dels antonians, va donar a la casa mare de l'ordre el 1426. També ho fa, com és d'esperar, la còpia (c. 1429-1431) conservada a la Biblioteca Laurenziana de Florència (ms. Laur. Med. Pal. 143).⁵

En grisalla, daurat i tonalitats rogenques, blavoses i verdoses, les miniatures relaten com l'eremita, acompanyat de dos àngels, ja és dalt del núvol prodigiós que Jesucrist —a la part superior esquerra— li envia. L'episodi, tal com narra la *Llegenda*, transcorre en un indret apartat, lluny de qualsevol possible mirada (f. 54v del manuscrit de Malta i f. 42v del de Florència). Una altra de les miniatures

1 A la tesi (BARNIOL 2013, 53-129) vaig dedicar un llarg capítol al relat antonià. És sempre de referència la tesi de Laura Fenelli (FENELLI 2007). Quant als textos mencionats, són diversos els que narren el trasllat del cos del sant, la *Invenió del cos de sant Antoni Abat* (que en àmbit català trobem inclosa en el ms. 1421 de la Biblioteca de Catalunya i publicat a ORAZI 1994, 63-99, i en la *Llegenda àuria* de la Biblioteca Episcopal de Vic, ms. 7615; VORÁGINE 1976) i la *Translatio sanctissimi Antonii a Constantinopoli in Viennam*, d'entorn 1200, NOORDELOOS 1942, 68-81. La *Llegenda de Patres* va ser editada per François Halkin (HALKIN 1943, 211-250). Sobre la *Llegenda mirabilis*, vid. *infra*.

2 En definitiva, una *transfretació*. És a dir, «passar a l'altra vorera de la mar» segons el Diccionari Català Valencià Balear (<https://dcvb.iec.cat/results.asp>). El terme és habitualment utilitzat per a referir-se al prodigiós viatge de sant Ramon de Penyafort, de Mallorca a Barcelona. Per extensió, l'utilitzo per referir-me a miracles molt similars atribuïts a altres sants.

3 La *Llegenda* fou editada per primera vegada en llatí per François Halkin (HALKIN 1942, 143-212). Hi ha, però, una edició recent de la part del relat corresponent al viatge de sant Antoni a Barcelona a càrrec d'Antoni Biosca (BIOSCA 2017), que inclou també una traducció llatina (de l'àrab) de 1646, la d'Abrahamus Ecchellensis. Aquesta sembla corroborar que, tal com afirma Buenhombre, en efecte, la *Llegenda* és una traducció de l'àrab. Quant a l'àmplia discussió sobre l'origen del relat, remeto a Fenelli; (FENELLI 2014, 521-537) i a la meua tesi doctoral (BARNIOL 2013).

4 BIOSCA 2017, 112.

5 Sobre els manuscrits de La Valletta i Florència vid. GRAHAM 1933, 169 i s.; GRAHAM 1934, 143-188; COCKERELL 1933; FENELLI 2007, 103-123.

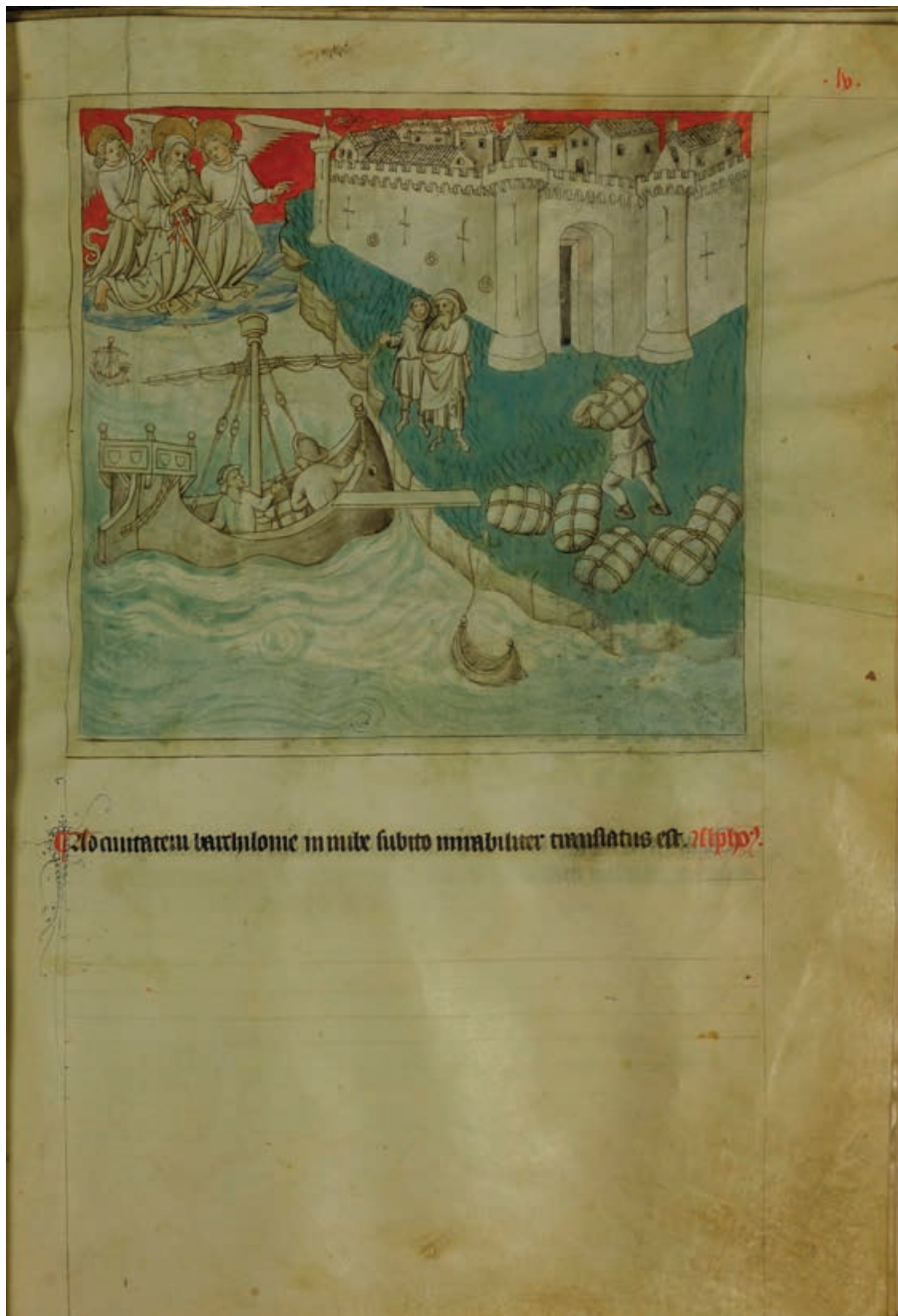

Fig. 1. Arribada miraculosa de sant Antoni a Barcelona. La Valletta, The National Library of Malta, ms. 1, f. 55r.
(© The National Library of Malta).

(f. 55r del manuscrit de La Valletta i f. 43r del de Florència) il·lustra l'arribada del sant, dalt del núvol, a Barcelona, una ciutat que es representa emmurallada i prop d'un atrafegat port comercial.⁶

Si bé aquestes escenes no es troben en la retaulística catalana, els miracles barcelonins sí que van

⁶ Poden veure's aquestes miniatures a BIOSCA 2017, 111, 113. Hi ha una edició facsímil del manuscrit florentí (*Sant'Antonio Abate - la vita e le opere*, Mòdena, ArtCodex 2013).

plasmar-s'hi. Que ens consti, es van pintar en un dels compartiments del desaparegut retaule de Jaume Huguet (c. 1453-1457) per a l'església dels antonians de la ciutat;⁷ i, plausiblement, també en el malaurat retaule (només se'n conserva la part central de la predel·la) dedicat al sant que la confraria dels sabaters de Manresa va encarregar (el 1410) a Lluís Borrassà.⁸ Del retaule manresà, perdut el 1714, no en conservem cap imatge però sí que coneixem, parcialment, la magnífica peça huguetiana gràcies a les fotografies realitzades abans de la seva pèrdua durant la Setmana Tràgica (1909). En una d'aquestes imatges —corresponent a un dels compartiments del retaule—, s'hi pot observar com, a l'esquerra, sant Antoni agafa la mà del prebost Andreu, disposat a traçar-hi el senyal de la creu per atorgar-li, d'aquesta manera, capacitats curatives. L'èxit de l'acció queda ben palès en el relat, segons el qual el sant imposa la mà d'Andreu damunt les parts defectuoses d'un porquet que és guarit instantàniament. Tot i no incloure's el prodigi a l'escena, s'hi al·ludeix en el compartiment central del retaule, on una truja amb la seva cria deforme s'acosta a la majestàtica imatge antoniana. Tornant al miracle barceloní, l'acció se situa al palau reial, on s'esdevé el guariment del fill (segons el relat) o la filla (a la pintura d'Huguet) del rei.⁹

Reprenem, però, el que ara ens ocupa: el viatge miraculós. En el relat, l'aparició del núvol permet resoldre de manera eficaç el trajecte llarguíssim —però forçosament breu— entre el desert i Barcelona que, segons la llegenda, durant trenta mesos el sant va recórrer diàriament, tornant cada vespre a l'erm per viatjar de nou a Catalunya l'endemà. En efecte, és una mostra més, de les tantes que conté l'hagiografia antoniana, del potencial del sant per efectuar miracles gràcies, és clar, al favor diví. La presència del núvol en el relat no sembla tenir transcendència en el culte a sant Antoni. Ara bé, no dubto que l'estada barcelonina de l'eremita, amb els seus consegüents miracles, va ser un potent recurs dels antonians per «apropar» —per aculturar, en certa manera— el sant, oriental i llunyà, als fidels.¹⁰

És cert que el prominent folklorista Joan Amades suggereix la relació entre la travessa del Mediterrani i la devoció a sant Antoni de la gent de mar, els quals deien pescador al sant, i li atribueixen el do de fer apropar els peixos a la barqueta, és a dir, al núvol.¹¹ I així ho cristal·litzaria la literatura popular: «Sant Antoni va pel mar / tocant una campaneta; / tots els peixos, en sentir-la, / li salten dins la barqueta».¹² Al marge d'aquest apunt etnogràfic, Geneviève i Henri Bresc defensen, en el seu estudi sobre els sants protectors de vaixells, que sant Antoni va gaudir d'un culte continuat de la gent de mar barcelonina, almenys entre 1200 i 1400.¹³ Per tant, la devoció s'iniciaria amb anterioritat a la difusió a Occident del relat del viatge del sant a dalt del núvol, la qual cosa impedeix, és clar, esgrimir la difusió de la *Llegenda àrab* com a argument per a la suposada veneració marinera a sant Antoni.

Dit això i, per descomptat, sense negar les mostres de culte recollides per Geneviève i Henri Bresc, mai m'ha convençut del tot la idea que sant Antoni fos considerat «especialista» en el salvament marítim o almenys no al nivell d'altres com sant Nicolau o sant Elm. Després d'haver estudiat, en diverses ocasions, les devocions de navegants i mercaders barcelonins a les darreries de l'edat mitjana i haver-me dedicat a bastament al culte a sant Antoni, segueixo sense trobar raons que avalin

7 BESERAN 1993, 144-151; SUREDA 1994; MARCH 2006, 92-121; BARNIOL 2013, 384 i s.

8 El contracte de l'obra menciona les «istòries hon age aver rey», la qual cosa ha fet suposar que es tracta dels miracles barcelonins, vid. MOLINA 1993, 74-85. El contracte va ser transcrit i publicat per J. M. Madurell (MADURELL 1950, 185-188, doc. 166). Sobre el retaule, ORRIOLS 1991, 113-125; ORRIOLS 2001, 105-131; YARZA 1993.

9 La diferència entre el relat (en què apareix un príncep) i la traducció plàstica huguetiana (en què trobem una princesa) havia estat ben indicada per Joan Molina: MOLINA 1997, 5-28.

10 BARNIOL 2013, 118 i s.

11 AMADES 1954, 28-49; AMADES 1989, 190 i s.

12 AMADES 1989, 192.

13 BRESK 1979, 161-178.

suficientment aquesta idea.¹⁴ Em sembla més versemblant pensar que les mostres de culte de la gent de mar, en un indret com Barcelona –amb intensa activitat marítima–, es justifiquen suficientment per l'àmplia veneració a sant Antoni a tot l'Occident medieval.

Jesucrist dalt d'un núvol

Deixem, però, de banda ara la discussió sobre les possibles implicacions de la travessa del mar en el culte antonià i reprenem el miracle del viatge en núvol, per veure com aquest element entronca amb una rica tradició textual i plàstica. Sembla que, des de l'antiguitat, els núvols foren associats amb la presència de divinitat. A la Bíblia, segons una profecia d'Isaïes, el Senyor arriba a Egipte sobre un núvol (Isaïes, 19, 1; «El Senyor entra a Egipte, cavalcant un núvol lleuger. Els ídols d'Egipte tremolen davant d'ell, i als egipcis se'ls fon el cor dins les entranyes»). No serà fins segles després que Gregori Magne defensarà, i Beda assumirà, que Crist, gràcies als seus poders de levitació, no necessita cap mena d'ajuda per ascendir.¹⁵

No obstant això, en la plàstica medieval encara es troben representacions de Crist sobre un núvol o fins i tot darrere un núvol. Es tracta d'una peculiaritat iconogràfica que Meyer Schapiro, en el seu estudi sobre les ascensions britàniques entorn de l'any 1000, explica gràcies a la literatura homilètica.¹⁶ Francesca Español en reprèn l'estudi a propòsit d'un parell de miniatures del saltiri i llibre d'hores d'Alfons el Magnànim (British Library, ms. Add. 28962).¹⁷ En la de l'Ascensió (f. 340v), Crist, flanquejat de personatges de l'Antic Testament, s'eleva sobre un núvol, mentre la Mare de Déu i els apòstols contemplen l'escena. La historiografia ha trobat, en sermons de sant Vicenç Ferrer, una font textual per explicar, convincentment, aquesta particularitat. Però és que, a part d'aquesta escena, el núvol és present també en una altra de les miniatures del manuscrit (f. 312r), en què es figura el rei orant davant d'un altar, sobre el qual apareix, dalt d'un núvol, la Mare de Déu acompanyada d'altres personatges. La inusual reiteració d'aquest element recorda a Español les representacions paral·lèlgues en què podria també abeurar-se el manuscrit. En aquestes, sovint s'utilitzaven enginyers, precisament designats *núvols*, que els actors utilitzaven per pujar i baixar. Així es va fer, almenys, en les coronacions de Martí l'Humà (1399) i Ferran d'Antequera (1414) a Saragossa, i en l'entrada reial del primer a València el 1402.¹⁸

Capes, pedres, creus. Altres travessies miraculoses

A part de la presència de núvols en representacions cristològiques, cal assenyalar que, en la tradició hagiogràfica, no són pas rares les *transfretacions* miraculoses. Arran de l'episodi en el qual sant Pere camina sobre l'aigua, narrat en l'evangeli de Mateu (14, 24-32), l'apòstol s'erigeix com un referent per a tots aquells sants als quals el relat atribueix travessies miraculoses.¹⁹

14 BARNIOL 2012; BARNIOL 2019.

15 URIBE 2011, 83-95; SCHAPIRO 1943, 133-152; DESHMAN 1997, 518-546. *Biblia catalana. Traducció interconfessional*, edició digital.

16 Ibid.

17 ESPAÑOL 2002-2003, 91-114. El manuscrit es troba digitalitzat a: http://www.bl.uk/manuscripts/FullDisplay.aspx?ref=Add_MS_28962.

18 ESPAÑOL 2002-2003, 91-114; MASSIP 1997; FERRER 1992.

19 La Bíblia ofereix altres episodis que, de vegades, la literatura hagiogràfica ha evocat com a antecedents: Moisès, que dividí el mar, i Elies creuant el Jordà. Per exemple, Salvador Pons, en la seva vida de santa Eulàlia i sant Ramon de Penyafort (1593), designa el darrer com a nou Moisès. DILLA 2017, 532.

Ja pròpiament en la literatura hagiogràfica, trobem nombrosos exemples de sants que creuen llacs, rius o el mar de manera prodigiosa, moltes vegades dalt de la seva capa. Així Giulio d'Orta o de Novara (†401) va travessar miraculosament un llac ple de serps i va arribar a la riba sa i estalvi. Sant Sinibald o Sebald de Nuremberg, al segle VIII, va creuar de la mateixa manera el Danubi i també així sant Fintan de Rheinau va viatjar de les illes Britàniques a França. El relat del sant i abat bretó Gildes de Rhuys (c. 493-†570) recull un viatge semblant: quan aquest es dirigia a l'enterrament de sant Filibert, quatre dimonis vestits de monjo li aconsellaren embarcar amb ells; la nau s'enfonsà però el sant va poder continuar miraculosament el seu trajecte, de Bretanya a Irlanda, assegut a la seva capa.²⁰

Si les capes, doncs, semblen convertir-se en naus idònies per als viatges prodigiosos d'alguns sants, d'altres utilitzen mitjans diferents però igualment sorprenents: sant Martí de Vertou (†601), abat de Vertou (al Loira), *transfretà* dalt d'una pedra i el bisbe irlandès sant Forannan (†982) abandonà l'illa per dirigir-se al continent sense altre mitjà que dues peces de fusta disposades en forma de creu.²¹

A part d'aquests exemples, convé aturar-nos en la *transfretació* miraculosa de sant Ramon de Penyafort (1180-1275), que, com sant Antoni, va arribar a Barcelona prodigiosament. El miracle va ser compilat per primera vegada pel dominic Jaume de Sant Joan, que l'inclou al final de la *Vita antiqua*, de 1456, segurament amb la intenció d'engruixir el dossier per a la canonització del sant, esdevinguda finalment el 1601. Segons el relat, Jaume I demana a Ramon de Penyafort que l'acompanyi a l'illa de Mallorca, on caldrà predicar i convertir els jueus i musulmans que hi habiten. Un cop allà, i per obra del diable, el monarca comença a ignorar els consells del dominicà, que decideix marxar de l'illa. Per evitar-ho, el rei demana que ningú el transporti. Ni a Palma ni a Sóller cap navegant gosa desobeir el rei, i llavors es produeix el miracle: sant Ramon transforma la seva capa en una improvisada nau que el durà fins a Barcelona. L'èxit de l'episodi és espectacular, també dins la iconografia raimundiana posterior a la seva canonització el 1601,²² i, com en el cas de la *transfretació* antoniana, tingué ressò en la literatura popular, com recull Amades:

Des de Montjuïc
barco senyalaven
tots els mariners
surten a muralla
Què és això que es veu?
n'és galera o barca?
No n'és barca, no
ni galera armada
que n'és sant Ramon
que ha fet un miracle
Santa Caterina
toca les campanes.²³

Referir-nos al viatge de Ramon de Penyafort ens obliga a mencionar altres *transfretacions* sor-

20 CAHIER 1867, 325-326; RÉAU 1997b, 33 i s., RÉAU 1998, 191-193; DILLA 2017, 532 i s.

21 CAHIER 1867, 325-326; DILLA 2017, 534.

22 DILLA 2017, 529-569; VALLS 1936; VAUCHEZ 1968, 16-24. Per a la iconografia del sant, és interessant també veure KAFTAL 1986, 873-874; KAFTAL 1978, 895-898.

23 AMADES 1952, 43.

gides també en un context dominicà, i proper cronològicament a l'esmentat. Així, podem citar la de sant Francesc de Paula, nascut el 1416 i canonitzat el 1519, que, rebutjat pels barquers perquè el creien massa pobre per pagar-se el passatge, va creuar amb la seva capa l'estret de Messina; la de sant Jacint de Polònia (1185-1257, canonitzat el 1594), que durant el setge dels tàrtars a Kiev va travessar el Dnièper caminant sobre les aigües amb un copó en una mà i una imatge de la Mare de Déu en l'altra; i, més tardanament, la de santa Maria de la Cabeza, canonitzada el 1697, que cada dia creuava el Manzanares sobre la seva mantellina.²⁴

La historiografia que ha abordat el llegendari raimundià acostuma a remarcar, encertadament, les plausibles contaminacions entre els relats esmentats sorgits de l'àmbit dominicà i, fins i tot, els precedents, en aquest cas més per il·lustrar que la *transfretació* miraculosa compta amb una densa tradició hagiogràfica que no pas per apuntar connexions directes entre les narracions. Incomprendiblement, però, obvia el viatge en núvol de sant Antoni Abat i em sembla que aquesta travessa no hi pot pas faltar. El viatge antonià, recordem-ho, es difon a Occident de la mà del també dominicà Alfonso Buenhombre. Desconeixem si en la gestació del miracle de sant Ramon de Penyafort hi ha el ressò del de sant Antoni, però sí que és clar que, en el moment que fou compilat per Jaume de Sant Joan, el relat de Buenhombre era conegut a Barcelona, on els antonians es deuri ben encarregar de difondre'l.

A manera de tancament

Al marge d'aquestes consideracions, el cas és que, com s'ha posat de manifest, les travessies miraculoses sobre les aigües són un d'aquells miracles que trobem reiterades vegades en l'hagiografia i, sembla, independentment de l'especialització dels sants.

Tornant al viatge amb núvol de sant Antoni, amb el qual hem començat, potser val la pena insistir que els nombrosos exemples vistos em reforcen més encara en la idea de no considerar la travessa de sant Antoni com un possible estímul per a una suposada devoció barcelonina marinera a l'eremita. Una devoció que, d'altra banda, quedaria ben justificada per la combinació de l'amplitud del culte al sant a la baixa edat mitjana i la intensa activitat comercial i marítima a Barcelona.

En definitiva, considero més aviat el miracle de la *transfretació* com un lloc més o menys comú, que permet resoldre narrativament el(s) viatge(s) impossible(s) de sant Antoni, alhora que en mostra el poder sobrenatural. Tanmateix, i sigui quin sigui l'origen de la *Llegenda àrab*, l'episodi del viatge prodigiós i l'estada a la ciutat comtal de l'eremita degué ser hàbilment instrumentalitzat pels antonians per «apropar» –i aculturar– el sant, oriental i llunyà, als fidels. Per descomptat, la inclusió dels miracles ocorreguts a Barcelona en el retaule que Jaume Huguet va pintar per a l'església dels antonians de la ciutat no és gratuïta: les escenes actuarien com un potent *memento* del vincle entre l'ordre i el sant i n'estimularien la devoció i les conseqüents donacions.

Comptat i debatut, els relats textuals i visuals de trasllats i *transfretacions* ens han permès veure també com el viatge, per si mateix desconegut, enigmàtic i temut, pot prendre forma de prodigi en el món medieval.

24 RÉAU 1997a, 564-565; RÉAU 1997b, 137-138; DILLA 2017, 532-535.

BIBLIOGRAFIA

- AMADES, Joan, «Tradiciones marineras catalanas», *Leyendas y tradiciones marineras. Premios San Jorge 1954 (Periodismo)*, Barcelona, Ediciones de la Sección de Prensa de la Diputación Provincial de Barcelona, 1954, 28-49.
- AMADES, Joan, *Costumari català, Gener, el dia de reis*, Barcelona, Salvat, 1989.
- AMADES, Joan, *Els exvots*, Barcelona, Orbis, 1952.
- BARNIOL, Montserrat, «Patrons e advocats dels navegants. Els sants i el mar en el gòtic català», *Imago Temporis Medium Aevum*, 6 (2012), 462-478.
- BARNIOL, Montserrat, «Spaces and times for worship: Merchant devotion to the saints in late medieval Barcelona», E. KELLEY & C. TURNER CAMP (ed.), *Saints as Intercessors between the Wealthy and the Divine. Art and Hagiography among the Medieval Merchant Classes*, Londres-Nova York, Routledge, 2019, 134-155.
- BARNIOL, Montserrat, *Sant Antoni Abat a Catalunya en els segles XIV-XV: relat, devoció i art*, Universitat Autònoma de Barcelona, 2013 (tesi doctoral).
- BESERAN, Pere, «Retaule de Sant Antoni Abat», *Jaume Huguet, 500 anys*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, 144-151.
- Bíblia catalana. Traducció interconfessional*, Associació Bíblica de Catalunya, Barcelona, 2007, en línia (ed. revisada).
- BIOSCA, Antoni, *El viaje de San Antonio a Barcelona. Una leyenda medieval de origen oriental*, Barcelona, Reial Acadèmia de Bones Lletres, 2017.
- BRESC, Geneviève & Henri BRESC, «Les saints protecteurs de bateaux 1200-1460», *Ethnologie française*, nouvelle série, 9/2 (1979), 161-178.
- CAHIER, Charles, *Caractéristiques des saints dans l'art populaire*, París, Librairie Poussielgue Frères, 1867.
- COCKERELL, Sydney C., «Two Pictorial Lives of St. Anthony the Great», *The Burlington Magazine for Connoisseurs*, 62, 359 (1933), 58-67.
- DESHMAN, Robert, «Another Look at the Disappearing Christ: Corporeal and Spiritual Vision in Early Medieval Images», *The Art Bulletin*, 79 (1997), 518-546.
- DILLA, Ramon, *Sant Ramon de Penyafort. Imatge, devoció, santedat*, Universitat de Barcelona, 2017 (tesi doctoral).
- ESPAÑOL, Francesca, «El salterio y libro de Horas de Alfonso el Magnánimo y el cardenal Juan de Casanova», *Locus Amoenus*, 6 (2002-2003), 92-114.
- FENELLI, Laura, «Da Cipro alla Spagna, dall'arabo al latino: la Tentatio sancti Antonii di Alfonso Buenhombre», *Coexistence and cooperation in the middle ages: 4. European Congress of Medieval Studies*, Palerm, Officina di Studi Medievali, 2014, 521-537.
- FENELLI, Laura, *Sant'Antonio Abate: Parole, reliquie, immagini*, Università di Bologna, 2007 (tesi doctoral).
- FERRER, Teresa, «El espectáculo profano en la Edad Media: espacio escénico y escenografía», R. BELTRÁN & J. R. CANET & J. L. SIRERA (eds.), *Historias y ficciones. Coloquio sobre la literatura del siglo XV*, València, Universitat de València, 1992.
- GRAHAM, Rose, «Le Livre d'images de la vie de saint Antoine», *Annales de l'Académie de Mâcon*, 3e série, 29 (1934), 143-188, pl. I-XXII.
- GRAHAM, Rose, *A Picture-book of the Life of St. Anthony the Abbot, executed for the Monastery of Saint-Antoine de Viennois in 1426, Communicated to the Society of Antiquaries*, Oxford, Printed by John Johnson for the Society of Antiquaries of London, 1933.
- HALKIN, François, «La Légende de Saint Antoine traduite de l'arabe par Alphonse Bonhome, O. P.», *Analecta Bollandiana*, 40 (1942), 143-212.
- HALKIN, François, «Une histoire latine de S. Antoine. La "Légende de Patras"», *Analecta Bollandiana*, 41 (1943), 211-250.
- KAFTAL, George, *Iconography of the saints in Tuscan painting*, Florència, Le Lettere, 1986 [1952] (Saints in Italian Art, I).
- KAFTAL, George, *Iconography of the saints in the painting of north east Italy*, Florència, Sansoni, 1978 (Saints in Italian Art, III).
- MADURELL, Josep Maria, «El pintor Lluís Borrassà. Su vida, su tiempo, sus seguidores y sus obras», *Anales y Boletín de los Museos de Arte de Barcelona*, vol. VIII (1950), 185-188.
- MARCH, Eva, «Jaume Huguet», *L'art gòtic a Catalunya, pintura III*, Barcelona, Enciclopèdia Catalana, 2006, 92-121.
- MASSIP, Francesc, *La ilusión de Ícaro. Un desafío a los dioses, máquinas de vuelo en el espectáculo de tradición medieval y sus pervivencias en España Madrid*, Madrid, Centro de Estudios y Actividades Culturales, 1997.
- MOLINA, Joan, «Caràcter i funció de les imatges en els retaules de Jaume Huguet», *Jaume Huguet, 500 anys*, Barcelona, Generalitat de Catalunya, 1993, 74-85.

- MOLINA, Joan, «La ilustración de leyendas autóctonas: el santo y el territorio», *Analecta Sacra Tarracoen-sia*, 70 (1997), 5-28.
- NOORDELOOS, Pierre, «La translation de saint Antoine en Dauphiné», *Analecta Bollandiana*, n. 60 (1942), 68-81.
- ORAZI, Veronica, «L'inedita *Invenió del cors de sent Antoni Abat*, racconto devoto catalano del XIV sec.», *Medioevo e Rinascimento, anuario del Dipartimento di Studi sul Medioevo e il Rinascimento dell'Università di Firenze*, VIII/ n. s. V (1994), 63-99.
- ORRIOLS, Anna, «Els retaules gòtics de la Seu», *Manresa i la Seu*, Manresa, Amics de la Seu, 1991, 113-125.
- ORRIOLS, Anna, «La pintura gòtica a la Seu», *Manresa Medieval. Història, art i cultura a l'Edat Mitjana*, Manresa, Amics de l'Art Romànic del Bages, 2001, 105-132.
- RÉAU, Louis, *Iconografía del arte cristiano. Iconografía de los santos, tom 2, vol. 3 (A-F)*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1997a.
- RÉAU, Louis, *Iconografía del arte cristiano. Iconografía de los santos, tom 2, vol. 4 (G-O)*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1997b.
- RÉAU, Louis, *Iconografía del arte cristiano. Iconografía de los santos, tom 2, vol. 5 (P-Z)*, Barcelona, Ediciones del Serbal, 1998.
- SCHAPIRO, Meyer, «La imagen de Cristo desapareciendo. La ascensión en el arte inglés en torno al año 1000», *Estudios de la Antigüedad tardía, el cristianismo primitivo y la Edad Media*, Madrid, Alianza, 1987, 241-259.
- SUREDA, Joan, *Un cert Jaume Huguet. El capvespre d'un somni*, Barcelona, Lunwerk, 1994.
- URIBE, Ignacio, «Las nubes homéricas como representación de lo divino en el Renacimiento», *Ágora. Estudios Clásicos em Debate*, 13 (2011), 83-95.
- VALLS, Ferran, *San Ramón de Penyafort*, Barcelona-Madrid, Labor, 1936.
- VAUCHEZ, André, «Raimondo di Penyafort, santo», F. CARAFFA & G. MORELLI (dir.), *Bibliotheca Sanctorum*, vol. XI, Roma, Città Nuova, 1968, 16-24.
- YARZA, Joaquín, *Els retaules gòtics de la Seu de Manresa*, Manresa, Angle Editorial-Fundació Caixa de Manresa, 1993.